

SCHULTHEISZ EMIL: A KÉT DEE ÉS MAGYARORSZÁG

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

A két Dee – John és Arthur – élete és működése nagyrészt ismeretlen a medicina és az alkémia történetének magyarországi ismerői előtt. N. A. Figurowszkij orosz tudománytörténész Angliában megjelent kiváló tanulmánya¹ arra ösztönöz bennünket, hogy az általa közölt adatokat is felhasználva, saját kutatásaink eredményeivel kiegészítve, mindkét Dee-t, apát és fiút, s ezzel a korai magyar–angol kultúrtörténeti kapcsolatok egy fejezetét mutassuk be.

Az 1527-ben született londoni John Dee ismert matematikus volt, asztronómus, asztrológus és főleg alkémista. Kitűnő nevelésben részesült, s egészen fiatalon feltűnt tehetségével. 1547-ben már a VIII. Henrik által alapított Trinity College egyik első tanára, de simán induló pályafutását egy időre megakasztotta, hogy Stuart Mária uralma alatt hűtlenség gyanúja miatt bebörtönözték. Miután szerepe tisztázódott, visszanyerte szabadságát és ismét taníthatott, majd elhagyta Angliát. A louvaini egyetemen és a rheims-i kollégiumban tartott előadásai európai hírnevet szereztek neki. Angliába visszatérve, Erzsébet királynő udvari csillagásza lett. Lord Dudley őt kérte fel, hogy jelöljön ki kedvező napot a koronázásra,² majd órákat vett tőle, hogy az okkult tudományokkal megismerkedjék. Magas kapcsolatai alapján a „hieroglifia” tanulmányozására küldték Németalföldre. Dee jelenti patrónusainak, hogy sikerült megtalálnia egy jelentős könyvet – Tritemius Joannes 'Poligraphia' című munkáját –, és ezt lemásolja az udvar számára. De csak azért tud munkájában haladni – mint írja –, mert egy magyar ember a munka felét magára vállalta.³ Hogy ki volt a magyar ember, akinek segítségével Dee az antwerpeni 'Arany Angyal'-hoz címzett fogadóban megírta 'Monas Hieroglyphica'⁴ című munkáját, azt nem említi sem levélben, sem naplójában.

A következő évekre esik J. Dee első magyarországi utazása. Barátja, Kelley – valódi nevén Talbot – a feljegyzések szerint egy fogadóban arra lett figyelmes, hogy a gazda egy öreg kézirat silabizálásával foglalkozik. Kelley az egész iratcsomót megvásárolta, és felkereste barátját, John Dee-t, aki a kézitról megállapította, hogy az aranykészítés módját írja le. Ezek után elhagyták Angliát, és Németország útbajtásával eljutottak Magyarországra, amely főurai révén az alkémia

klasszikus hazái közé tartozott. Dee és Kelley városról városra, kastélyról kastélyra járva ismerik meg az országot. 1563 szeptemberét Dee Pozsonyban tölti, ami antwerpeni magyar barátja segítségével Miksa német-római császárhoz és magyar királyhoz írt 'Monas Hieroglyphica Ioannis Dee Londinensis' című művének bevezetéséből tűnik ki.⁵ Weszprémi szerint⁶ könyvét személyesen adta át Pozsonyban az uralkodónak.⁷

Nem volna helyes az idősebb Dee-ről kizárólag a Monas Hieroglyphica, illetőleg alkémista működése alapján ítéletet alkotni. Az igen neves tudománytörténész, Dampier is arra hívja fel a figyelmet, hogy a mágia és a tudomány milyen szorosan együtt és egymás mellett él egy olyan kiváló tudósnál, mint John Dee, aki minden spiritualizmusa és alkémista miszticizmusa mellett is kitűnő tudós és matematikus. A kopernikuszi szisztémák Angliában legkorábbi és egyúttal legkonzekvensőbb híve és képviselője.⁸

Hogy meddig időztek Dee-ék ekkor Magyarországon, nem ismeretes. Visszatértek Angliába, de 1583-ban Dee fiával – az akkor mindössze ötéves Arthurral, a későbbi híres orvossal – érdekes előzmények után újból megjelenik Magyarországon. Ez az újabb utazása történelmünk egyik legszínesebb kalandor egyéniségével, Laszky Alberttel függ össze.

Laszky Albert, Laszky Jeromos erdélyi vajdának, Késmárk urának volt a fia. Apja halála után hatalmas vagyon maradt reá, és amikor Serédy György özvegyét feleségül vette, Magyarország leggazdagabb főurai sorába emelkedett. De mind magánügyeiben, mind politikai tevékenységében egyik balsikert a másikra halmozta. Amikor Báthory Istvánt lengyel királlyá választották, ellenállást szervezett. A király öt nap leforgása alatt elfoglalta Laszky lengyelországi várát, aki magyarországi birtokaira menekült. Itt mértéktelen költekezései miatt súlyos anyagi zavarba jutott; kénytelen volt Késmárk várát is elzálogosítani, majd – mint Weszprémi írja – innen „Angliába sietett, Londonba, ahová már sok évvel előbb nagybátyja, Laszky János püspök is kivándorolt. Ott 1583-ban összefogott két aranycsinálóval, Edward Kelley-vel és John Dee-vel. Ez a két vegyészmeister megígérte Laszky-nak, hogy (...) gazdagabb lesz Krózusnál is. Erre ő meghívta ezeket hazánkba, ezek meg örömmel siettek ide, főleg Dee, aki már előbb is, 1563-ban sokak bámulatára, sokáig és nagyban űzte Magyarországon a fémátváltoztatás tudományát.”

1584-ben Laszky valamelyik felvidéki kastélyában nyílt meg az aranycsináló laboratórium, de a hosszas kísérletezések – mint Weszprémi írja – siralmas eredménnyel végződtek, és a Dee család távozik a Laszky birtokról. Tevékenységük színtere megoszlik Lengyelország, Csehország és Magyarország között. Prágában Dee és Kelley sikeres transzmutációt mutat be Rudolf császár előtt. Működésének híre elterjedt egész Kelet-Európában, és 1586-ban Fjodor Ivanovics cár, illetve a helyette uralkodó Borisz Godunov évi kétezer font összegű roppant fizetéssel meghívja őt, hogy kísérleteit folytassa Oroszországban, ahol addig az alkémia ismeretlen volt. Dee azonban

1589-ben, több mint hatesztendős közép-európai – főleg magyarországi – tartózkodás után visszatért Angliába.

Hubicki lengyel kutató úgy véli, Laszky és Dee Báthory István előtt is végzett alkémista kísérleteket, még érdekesebb azonban az a feltételezése, hogy Dee Erzsébet királynő legfőbb tanácsadója, Walsingham megbízásából Lengyel- és Magyarországon kémkedéssel is foglalatzkodott.⁹

Amikor a Dee család visszatért Angliába, Arthur Dee már betöltötte tizedik életévét. Mint Figurovskij írja, gyermek létére már betekintést nyert a kísérletek világába. Wilhelm M. Richter munkájából kitűnik,¹⁰ hogy az idős Dee kiváló tanulmányi lehetőségeket nyitott meg fia számára. 1592-ben már a Westminster Schoolban tanul; később az oxfordi és cambridge-i egyetemek orvosi karának hallgatója. Orvosi diplomáját valószínűleg Manchesterben szerezte; mindenesetre a bázeli egyetem egy dicsérő iratán mint doctor medicinae szerepel.

Orvosi gyakorlatát Londonban kezdte meg, és itteni működését 1621-ig folytatja. I. Jakab angol király udvari orvosainak sorába emelkedik, amikor Londonban megjelennek Mihail Fjodorovics cár megbízottai, és uruk nevében arra kéri az angol királyt, hogy küldjön neki Moszkvába egy tapasztalt, kitűnő orvost. I. Jakab választása Arthur Dee-re esik, aki Pogozsev Iszakij Szemjonovics kíséretében 1621. szeptember 8-án már bemutatkozó látogatáson jelenik meg a cárnál. Ezzel megkezdődik Arthur Dee – orosz nevén Artyemij Ivanovics Dij – 14 esztendőn át, 1635-ig tartó fényes oroszországi pályafutása, amelynek ismertetése túlnőne e rövid áttekintés keretein. Figurovskij a fennmaradt levéltári anyagot idézve kiemeli, hogy Arthur Dee anyanyelvén kívül „németül, franciául, magyarul és lengyelül is tudott, mely nyelvismeretei később Moszkvában rendkívül hasznosak voltak számára”.

A cár végig a legnagyobb megbecsülésben – birtokadományban, rendkívül magas illetményekben – részesítette Dee-t, aki csak többszöri ismételt kérelmek után kapta meg 1635-ben az engedélyt a hazatérésre. Oroszországi évei alatt írta meg 'Fasciculus Chemicus'¹¹ című művét, amelyről érdemes néhány szóval megemlékezni.

A Fasciculus Chemicus tíz külön fejezetcímmel ellátott capitulusból áll. A kor szokásának megfelelően minden fejezet a 'Corollarium'-mal¹² végződik. A corollarium a logikában az a tétel, amely az előzőből közvetlenül folyik, s így további bizonyításra nem szorul. Az alkémiában pedig az alaptörvényeket foglalják össze ezen a címen. Függetlenül a Corollarium-októl, a könyv végén még egy részletes összefoglalót találunk 'Observanda'¹³ címmel, ami tulajdonképpen a könyv 21 pontba foglalt kivonata.

Az első fejezet a materia physica-ról szól. A Roger Bacon-féle két „alapelemet”, a higanyt és a ként tárgyalva, ezek mellé sorolja harmadikként a sót. Természetesen ebben az első fejezetben kap helyet a lapis philosophorum-ról szóló fejtegetés is. A második és harmadik fejezet a

preparáció tanával foglalkozik. Kémiai alpműveletek – mint pl. a desztilláció – és az aranycsinálás misztikus „tudománya” együtt szerepel itt. A következő fejezetek az alkémia gyakorlati kérdéseit¹⁴ ismertetik kimerítő forrásmegjelöléssel. Nem hiányoznak azonban – s orvostörténeti szempontból ez különösen fontos – a iatrokémiai utalások sem. A Fasciculus Chemicus lapozgatva felmerül a kérdés: mennyi ebben a misztikus, mai szóhasználatunknak és értelmezésünknek megfelelő alkémia, és mennyi az, ami már „tisztá” vegytan. A szerzőre vonatkozóan pedig, hogy az ifjabb Dee, aki ezt a könyvet írta, milyen felkészültségű orvos és vegyész lehetett?

A válaszadást megelőzően talán nem lesz érdektelen egy igen rövid pillantást vetni az alkémia fogalom történetére. A közismerten egzakt dán fizikus és kémikus, Oersted 1812-ben arra a kérdésre, hogy mi a vegytan igazán nagy problémája, így felelt: „Minden kétséget kizáróan a fémek felbontása és egyesítése...”. Ez tehát az alkémiának, a kémiának és az atomfizikának egyaránt közös problémája, amint ezt a vegytantörténet művelői egybehangzóan állítják. Ilyen értelemben nőtt ki a vegytan az alkémiából. Az eredeti kérdésfeltevésnek ez a tulajdonképpeni közössége adja a magyarázatát annak, hogy a középkorban, de még a későbbi századokban is a tudomány és pszeudotudomány közötti határok elmosódtak. Ami egyben érthetővé teszi azt is, hogy tudományos szempontból is jelentős kémikusok és orvosok, akik a természettudományok nagy fontosságú felfedezésekkel gazdagították, egyidejűen lehettek miszticista alkémisták is. Richard Meyer, a neves tudománytörténész írja, hogy jó megfigyelések tömege és számos fontos, nagy jelentőségű kémiai felfedezés származik az alkémiából.¹⁵

Ami a medicinát illeti, a szintetikus anyagok gyógyszerként való felhasználásának gondolata végeredményben szintén az alkémistáktól ered. Ennek jelentőségén az sem változtat, hogy a formális logika szempontjából nézve hamis premisszákból jutott el ehhez a tanuláshoz. Végző soron a vegyi úton való életmeghosszabbítás misztikus alkémisztikus gondolata ma is él.

Visszatérve Dee munkájára megállapíthatjuk, hogy a könyv szigorúan vett alkémista szövege ultima analysi a 'Corpus Alchimisticum'-ra vezethető vissza. Ez a 'Corpus Hippocraticum'-hoz hasonlóan összeállított kézirat az egyiptomi és régi görög alkémista manuscriptumok gyűjteménye. Keletkezési ideje a VII–VIII. század. A IX. századtól kezdve különféle variánsai ismeretesek. A legrégebbi gyűjteményes görög kéziratot egy Theodórosz nevű bizánci alkémista írta. Ez a kézirat Bessarion kardinális tulajdonába került, aki azt 1463-ban a Velencei Köztársaságnak adományozta. Ez ma a Szent Márk Könyvtárban található Velencében. Ennek a görög Marcianus-kódexnek egy XV. századi leiratát a Kasseli Könyvtár őrzi. E kéziratnak érdekes története van. John Dee 1567 áprilisában az ún. oxfordi alkémista kéziratot egy köteg alkémista kézirattal együtt vette Johann Baptist Hardencourt-tól, amint azt a kódex első lapján olvasható bejegyzés tanúsítja: „Joannes Dee hunc librum Mortlaci in aedibus meis emi a Jo. Baptista

Hardencurtio pro sexaginta Angelotis libras triginta sterlingenses, 4. April.1567”.¹⁶ John Dee ezt a példányt, amely a Corpus Alchimisticum legfontosabb részeit tartalmazza, később Hesseni Móric tartományi grófnak, az alkémia buzgó pártfogójának ajándékozta. A kézirat majd minden oldalán megtalálhatjuk John Dee részletes margináliáit, aki a kéziratot nyilván igen buzgón tanulmányozta.¹⁷

A Fasciculus Chemicus a Corpus Alchimisticum tulajdonképpen excerptuma, s így az az alkémiatörténet egyik legfontosabb másodlagos forrása. A Fasciculus Chemicus tudománytörténeti helyét egész pontosan megállapítani nem lehet. Éppen ennek keletkezése ugyanis az az időszak, amikor az alkémia történetében alapvető változás lépett fel. Sok alkémista otthagyta a retortát és az olvasztótégelyt, s kizárólag a hermetikus filozófiával foglalkozott. A kémia természettudománnyá vált, a hermetika viszont elvesztette empirikus talaját, sőt logikai alapját is, és tartalmatlan allegóriákban tobzódó spekulációvá vált. Legyen szabad itt C. Gustav Jung-ra hivatkoznunk, aki az alkémia eme irányának több tanulmányában adja magyarázatát.¹⁸ Ezek szerint az anyagnak vélt tulajdonsága nem szükségképpen a matéria sajátossága, hanem „az alkémista lelkéből származik”. Mindent, ami ismeretlen és üres pszichológiai projekció tölt meg. Amit az alkémista az anyagban lát és felismerni vél, saját, jórészt tudat alatti projekciói. Ha Jung felfogása nem is mindenben vitathatatlan, hozzásegít az alkémia késői korszakának pszichológiai megértéséhez. Dee műve empirikus kémiai megállapítások mellett misztikus pszeudofilozófiai fejtegetésekben bővelkedik. Ebből arra következtetni, hogy Dee orvosként is fantaszta volt, semmiképpen sem lehet. A tudománytörténet azt mutatja, hogy egészen kiváló klinikusok mint van Helmont, Stahl vagy a neves bécsi szülész, Crato von Crafftheim sem voltak mentesek az irracionális gondolatoktól, sőt utóbbiról tudott, hogy gyakorló alkémista volt. A példákat azonban hosszan sorolhatnánk tovább is.

A még Angliában megkezdett könyvet szerzője Moszkvában fejezte be. Miután azonban akkoriban ott latin nyelvű nyomtatás nem volt, a könyv Párizsban került kiadásra. Figurovskij utal arra, hogy Dee angliai tartózkodása idején gyűjtött könyvanyagot használt fel a Fasciculus megírásához. Magunk részéről úgy gondoljuk, hogy alapul az egykor apja tulajdonát képező, későbbi 'Codex Casselianus' szolgált. Erre enged következtetni a könyv beosztása is, amely feltűnően emlékeztet a Corpus Alchimisticum tagolására. Természetesen azonban – mint arra a szerző már a címben is utal – felhasználta a tekintélyes elődök munkáját is Arisztotelésztől Geberen és Arnaldus de Villanován keresztül egészen Riolanig. Könyvét még életében angolra is lefordították, Londonban 1650-ben adták ki.

Hazatérése után A. Dee I. Károly angol király udvari orvosaként működik. 1649-ben a királyt kivégzik. Dee Norwichba költözik és magángyakorlatot folytat, emellett nagyszabású alkémiai kísérletekbe kezd: a bölcsek követ keresi... És miként apja, John Dee is magyar segítséggel írta

meg a magyar királyhoz ajánlott könyvét, úgy Arthur Dee társa is magyar ember volt vállalkozásában: Bánfihunyadi János, humanista nevén Joannes Banfi Huniades, egy Angliába szakadt, nagy hírnévre emelkedett magyar vegyész és alkémista. Bánfihunyadi János és Arthur Dee kapcsolatáról a korabeli angol kútfők is ismételten megemlékeznek, és ezekből, valamint Fest Sándor összefoglalásából értesülünk arról, hogy Dee két évvel halála előtt szerződésre lépett Bánfihunyadival, sőt abban is megegyeztek, hogy együtt ismét Magyarországra utaznak, de a magyar alkémista váratlan elhalálózása keresztülhúzta terveik megvalósítását. Legújabbán két angol tudós – F. Sherwood Taylor és C. H. Josten – alapos kutatásai alapján néhány jelentős adattal bővültek Bánfihunyadiról, valamint ennek Arthur Dee-hez fűződő kapcsolatairól szóló ismereteink.¹⁹ (E tanulmányról részletesen szoltunk a 'Bánfihunyadi János az újabb adatok tükrében' című fejezetben.)

Dee Arthur és Bánfihunyadi közös kísérletei Richter szerint nem voltak sikeresek, és tetemesen megcsappantották Dee vagyonát, ami meggyorsította halálát. Más források szerint azonban Dee és Bánfihunyadi egészen az utóbbi haláláig szorosan együttműködtek.

Arthur Dee 1651 szeptemberében halt meg. A magyar–angol orvosi kapcsolatok történetében Sir Philip Sidney magyarországi utazása jelenti a következő fejezetet.

¹ The Alchemist and Physician Dee. Ambix XIII. 1. 1956.

² Róna É.: Magyar vonatkozások a XVI–XVII. századi angol irodalomban. 7.

³ „... and now I stand at the curtesye of a nobleman of Hungary for writing furth the rest”

⁴ Paracelsushoz hasonlóan John Dee is szerette a nem konvencionális, szimbolikus kifejezéseket. A „Monas Hieroglyphica” a rejtélyes tudományok egységes könyveként adható vissza. Dee ebben a könyvben vezeti be a tudományos nyelvbe az egység szót, már a címben is utalva rá. A könyvről szól Wespriemi I. 186. Magyar vonatkozása miatt Apponyi III. 237 (monas = unitas). V.ö. még: U. Szulakowska. Studies in Hermeticism Cauda Pavonis. Vol. 14. (1995) 1–12. (Antwerpen, 1546).

⁵ „Huiusce rei causas, Ego, proxime iam praeterito Septembri, in Hungarici vestri Regni Posenio, aliquam trahens moram, luculentissimas, easque variis exploratas modius, oculatus cognomi Testis...”

⁶ Wespriemi új kiad. 1. köt. 187.

⁷ A könyvet egyébként az Apponyi-féle „Hugarica” III. kötete részletesen ismerteti (1801. tétel).

⁸ V. ö.: Dampier: A History of Science. (Cambridge, 1966). 112., 144.

⁹ Annales Univ. Mariae Curie-Sklodowska, 1955.

¹⁰ Geschichte der Medicin in Russland

¹¹ „Kémiai kötetecske”

¹² A Corollarium skolasztikus kommentár egyik rövid formája, de még a XVIII. században is használt kifejezés.

¹³ „Megjegyzendők” (magyarázat a szövegben)

¹⁴ De imbibitione; De fermentatione; Multiplicatio

¹⁵ Geschichte der Chemie, 1911

¹⁶ „Ezt a könyvet John Dee mortlake-i házában vásárolta J. B. Hardencourtól hatvan libra harminc sterlingért 1567 április 4-én” (Dee és Hardencourt is Mortlake-ba valók voltak)

¹⁷ V. ö.: Goldschmidt: Zur Sichtung und Erforschung der alchemistischen Handschriften.
(Bázel, 1938).

¹⁸ C. G. Jung: Psychologie und Alchemie. (Zürich, 1944), továbbá Mysterium Conjunctionis
Untersuchung über die Trennung und Zusammensetzung der seelischen Gegensätze in der
Alchemie, uo. 1955.

¹⁹ Ambix, 1956